

ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ІМ. ПЕТРА ЯЦИКА КАНАДСЬКОГО ІНСТИТУТУ
УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ АЛЬБЕРТСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

ІНСТИТУТ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ЛЬВІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

І В А Н
Л И С Я К - Р У Д Н И Ц Ь К И Й

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ

ТОМ 2

ІСТОРИЧНІ ЕСЕ

КНИГА 2

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2026

ЧЕТВЕРТИЙ УНІВЕРСАЛ ТА ЙОГО ІДЕОЛОГІЧНІ ПОПЕРЕДНИКИ

У Четвертому Універсалі, що його 25 січня 1918 р.¹ прийняла Центральна Рада, революційний парламент України, були такі урочисті й пам'ятні слова: «Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною Вільною Суверенною Державою Українського Народу»².

Мета цієї статті — розглянути Четвертий Універсал як документ суспільної думки на тлі української інтелектуальної історії та політичних обставин того часу. Хочу зосередитися на основному пункті Четвертого Універсалу — проголошенні самостійності України. Інших його аспектів, таких, як конституційний устрій та суспільно-економічний лад Української держави, торкнуся лише побіжно.

Перш за все, треба пригадати, що не Четвертий Універсал був тим актом, який покликав до життя українську державність. Це зробив на два місяці раніше, 20 листопада 1917 р., Третій Універсал, який стверджував: «Однині Україна стає Українською Народною Республікою». Однак разом із цим Третій Універсал зберігав федеративний зв'язок між Україною й рештою земель колишньої Російської імперії та навіть обіцяв «твердо стати на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Республіка російська стала федерацією рівних і вільних народів»³. На відміну від цього, Четвертий Універсал заявляв про повне державне відокремлення України від Росії.

Третій і Четвертий Універсали віддзеркалюють два послідовні етапи українського державного будівництва. Але їх можна розглядати і як вияви двох різних, альтернативних концепцій української державності: федералістичної й самостійницької. У той час, коли був проголошений Третій Універсал, центрального всеросійського уряду вже не існувало. Отже, федералістичне спрямування цього акта було не накинута ззовні, а цілком добровільне. Але впродовж короткого часу, що відділяє обидва універсали, щодо цього питання настало радикальне пересунення в мисленні керівників Центральної Ради. Щоб вповні усвідомити

значення цього епохального перевороту, доведеться нам кинути оком на генезу ідей федералізму та самостійництва⁴ в українській політичній думці.

Початків федералістичної концепції слід дошукуватися в ідеях деяких відламів декабристського руху, що були чинні на Україні на початку 1820-х, — особливо Товариства об'єднаних слов'ян⁵. У дозрілій формі бачимо її в програмових документах Кирило-Мефодіївського братства наприкінці 1840-х⁶. Ідеї кирило-мефодіївців мали вирішальний вплив на ідеологію українського національно-визвольного руху другої половини ХІХ і початку ХХ ст. Своє класичне теоретичне оформлення знайшло федералістичне вчення у творах найвизначнішого українського дореволюційного політичного мислителя Михайла Драгоманова (1841—1895)⁷. Цієї концепції дотримувалися і дві головні політичні течії, активні серед наддніпрянського українського громадянства напередодні Першої світової війни, — соціал-демократична, що мала за свого ідеолога Миколу Порша (1877—1944)⁸, та ліберально-народницька, головним речником якої можна вважати видатного історика Михайла Грушевського (1866—1934). У своїй брошурі «Якої ми хочемо автономії і федерації», виданій у Києві 1917 р., на самому початку революції, Грушевський писав:

«Українці в політичній справі хочуть: утворити широку національно-територіальну автономію України в складі федеративної російської республіки... Українці хочуть, щоб з українських земель російської держави... була утворена одна область, одна національна територія... Ся українська територія має бути зорганізована на основах широкого демократичного (не цензового) громадського самопорядкування, від самого споду («дрібної земської одиниці») аж до верху — до українського сойму. Вона має вершити в себе вдома всякі свої справи — економічні, культурні, політичні, удержувати своє військо, розпоряджати своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд. Тільки в деяких справах, спільних для всієї російської держави, вона має приймати постанови її загального представництва, в котрім братимуть участь представники України, пропорціонально до її людности й людности всієї російської республіки»⁹.

Політика Центральної Ради у перший період її існування повністю відповідала цій програмі.

Що стосується самостійницької концепції, то її перші літературно-публіцистичні формуляції знаходимо в писаннях «Україна irredenta» (1895)¹⁰ Юліана Бачинського (1870—1934) та «Самостійна Україна» (1900)¹¹ Миколи Міхновського (1873—1924). Ці два автори прийшли до самостійництва незалежно один від одного та з різних вихідних позицій: Бачинський уживав економічних аргументів та марксистської термінології, а Міхновський послуговувався історично-правною аргументацією. Одним із перших прихильників самостійності України став також визначний галицький письменник і вчений Іван Франко, як це видно з його статті «Поza межами можливого» (1900)¹². Трохи згодом, уже напередодні світової війни, самостійницька концепція знайшла талановитих оборонців в особі історика та соціолога Вячеслава Липинського (1882—1931) і публіциста та літературного критика Дмитра Донцова (1883—1973)¹³.

Постулат самостійності ввели до своїх програм дві головні українські політичні партії Галичини — національно-демократична й радикальна. Прийнята у 1899 р. платформа національно-демократичної партії заявляла: «остаточною метою наших народних змагань є дійти до того, щоби цілий українсько-руський нарід здобув собі культурну, економічну і політичну самостійність та з'єднався з часом в одноцільний національний організм»¹⁴. Це програмове гасло мало зразу радше декларативний, ніж реально-політичний характер, але загострення міжнародних відносин, зокрема зростаюче від 1908 р. російсько-австрійське напруження, наблизило його до сфери політичних реалітетів. Сепаратистська концепція знайшла свій яскравий вираз у маніфесті від 3 серпня 1914 р. Головної Української Ради — представницького органу, що його створили в момент вибуху війни лідери всіх українських партій Галичини:

«Царі російські зломали Переяславський договір, яким вони обов'язалися були шанувати самостійність України, — і поневолили вільну Україну. Царська імперія протягом трьох століть веде політику, яка має за ціль відібрати поневоленій Україні національну душу і зробити український нарід частю російського

народу. Царський уряд відобрав українському народові його найсвятіше право — право рідної мови. В царській Росії нинішнього дня найбільш поневолений — український нарід... І тому наша дорога ясна... Побіда Австро-Угорської монархії буде нашою перемогою. І чим більше буде поразення Росії, тим швидше виб'є година визволення України... Нехай на руїнах царської імперії зійде сонце вільної України!»¹⁵

Намагаючись оцінити відносний вплив федералістичної та сепаратистської альтернатив у дореволюційній українській політичній думці, мусимо визнати, що вплив першої був набагато вагомий. Федералістична концепція була не тільки хронологічно старша, але також теоретично сильніше обґрунтована. Самостійництво не знайшло теоретика, який інтелектуальним масштабом і питомою вагою та обсягом своїх писань дорівнював би Драгоманову. Що ж стосується масової підтримки, то ідея самостійної державності до 1914 р. утвердилася лише в Галичині. Хоч між публіцистами, які боронили самостійницькі ідеї пером, бачимо кількох уродженців Наддніпрянської України — Миколу Міхновського, Вячеслава Липинського та Дмитра Донцова, вони не зуміли здобути багатьох прихильників серед співвітчизників у Російській імперії. Спроба Міхновського, що в 1902 р. заснував Українську народну партію із самостійницькою програмою, виявилася мертвонародженою. Загал української інтелігенції Наддніпрянщини, — а не забуваймо, що понад чотири п'ятих українського народу жило в межах Російської імперії, — далі стояв на позиціях федералізму. Єдиною помітною самостійницькою політичною організацією, складеною з наддніпрянців, був Союз визволення України (СВУ). Але СВУ являв собою групу емігрантського характеру, яку створили на початку війни політичні вигнанці з підросійської України, що жили в Австрії. Своє постання Союз завдячував, безперечно, ідейному впливові галицько-українського середовища, а свою діяльність у роки війни він розвивав поза межами України, в таборі Центральних держав¹⁶.

Сепаратистську, антиросійську політику СВУ рішуче відкинули головні речники українського національного руху в Російській імперії Михайло Грушевський і Симон Петлюра (1879—1926).

Грушевський перебував на літніх феріях 1914 р. в Карпатських горах, і вибух війни застав його на австрійській території. Керівники щойно створеного СВУ звернулися до нього з пропозицією переїхати на час війни до Швейцарії, щоб із нейтральної країни виступати в ролі авторитетного представника українських інтересів перед світовою опінією. Грушевський відмовився і, перебоваючи численні труднощі, добровільно повернувся через Італію до Росії. Після прибуття до Києва в листопаді 1914 р. він був негайно заарештований, як небезпечний український націоналіст, і до падіння царського режиму змушений був жити у Казані та Москві¹⁷.

Політичну позицію Петлюри характеризує його лист від 18 грудня 1914 р. до Осипа Назарука (1883—1940), відомого галицького журналіста й політика, який прибув до Стокгольма як посланець СВУ, щоб звідти нав'язати контакти з лідерами українського руху в Росії. Петлюра писав: «Кожний крок, слово і акція, направлені до того, щоб створити обставини на російській Україні, ворожі для цілоти російської держави, для знесилення її під цю пору, строго осуджуються на Україні, бо вважаються шкідливими і для інтересів України»¹⁸. Петлюра різко засуджував орієнтацію галичан і СВУ на Центральні держави й висловлював своє переконання в непереможності Росії. Він також прогнозував, що у висліді війни Галичина й Буковина будуть прилучені до Росії, і готовий був вітати такий розвиток подій як бажаний із погляду українських інтересів. Вияви лояльності до Росії з боку Грушевського й Петлюри у 1914 р. справді знаменні з огляду на той факт, що лише через три роки вони будуть серед батьків-засновників незалежної Української Народної Республіки. Одному з них — Петлюрі — судилося невдовзі стати прапороносцем і живим символом збройної боротьби України проти Росії Леніна та Денікіна.

Постає питання про причини гегемонії федералістичної кон-цепції в дореволюційній українській політичній думці. Насамперед треба взяти до уваги, що Україна належала до Росії близько 250 років (щоправда, перші сто років вона мала автономний статус) і це довготривале перебування витворило виразний матеріальний і психологічний зв'язок між Україною та власне Росією. Попри нарікання на петербурзький централізм,

українці не відчували себе чужинцями в імперії, у розбудову якої багато осіб українського походження зробило чималий внесок. Але прийняття імперії, що здавалася всеохопною і непохитною реальністю, могло співіснувати — і співіснувало — у свідомості українців із почуттям української етнічної відрубності та вірності особливим політичним і культурним інтересам своєї батьківщини.

Серед освічених класів України другої половини XIX — початку XX ст. можна розрізнити дві течії: «малоросійський» напрям, прихильники якого підтримували злиття свого народу з Росією аж до його повної асиміляції, і український національно-патріотичний напрям, який із різним ступенем інтенсивності намагався зберегти й зміцнити українську культурну і до певної міри політичну окремішність. Не лише «малороси», але навіть т. зв. «свідомі українці» перебували під сильним впливом російської імперської цивілізації і, так би мовити, однією ногою стояли у всеросійському світі. Часто відомі українські діячі водночас належали й до різних російських революційних чи опозиційних груп або ж заробляли на прожиття службою в російських державних установах або земських організаціях. Багато видатних українських письменників — від Григорія Квітки-Основ'яненка (1778—1843) до Володимира Винниченка (1880—1951) — були двомовними. Корифеї української науки, такі, як історики Микола Костомаров (1817—1885), Володимир Антонович (1834—1908), Дмитро Багалій (1857—1932), мовознавець Олександр Потебня (1835—1892), соціолог Богдан Кістяківський (1868—1920) і економіст Михайло Туган-Барановський (1865—1919), обіймали кафедри в російських університетах і видавали свої твори російською мовою. Не можна, звичайно, забувати про церковно-релігійну єдність між українським і російським народами та тісні економічні стосунки між великоросійською Північчю й українським Півднем імперії¹⁹.

Леон Василевський, проникливий польський дослідник національних питань Росії, писав напередодні Першої світової війни:

«Інтелігент-українець завжди залишається росіянином. Вихований у російській школі та на російській літературі, він у публічному житті — як урядовець, адвокат, учитель, лікар, науковець і т. д. — постійно вживає російської мови... Це співжиття

з російщиною витворило в українській інтелігенції почуття повної національної єдності з Росією»²⁰.

Спостереження Василевського потребують деяких критичних коментарів. Той факт, що освічені українці перебували під сильним впливом російської імперської цивілізації, не робив із них справжніх росіян в етнічному розумінні. Ба більше, непереборна українська етнічна самобутність породжувала відчуття (інколи лише в рудиментарній формі) окремішньої культури та політичної традиції. Особливо повчальним є крайній випадок «малоросів». Прискіпливий аналіз показує, що хоча вони прагнули повністю ідентифікувати себе з Росією, у їхній свідомості збереглися деякі специфічні українські риси²¹. За сприятливих обставин цей придушений «український комплекс» проривався з силою, яку можна порівняти з силою навернення у віру. У 1917 р., коли чари імперії розвіялися, тисячі вчорашніх «малоросів» мало не за одну ніч перетворилися на національно свідомих українських патріотів і потенційних «сепаратистів». Правильно визначаючи розмах русифікації на Україні напередодні Першої світової війни, Василевський недооцінив потенційну силу глибоко вкоріненого українського націоналізму.

Історик повинен користуватися аналогіями обережно. Проте розважливе вживання порівнянь може сприяти висвітленню специфічної проблеми. Якщо шукати паралелей до ситуації передреволюційної України, то ми повинні подивитися на інші народи, які були поневолені великими імперіями і боролися проти утисків та спокус престижних імперських цивілізацій. Великий історик, «батько чеського народу» Франтішек Палацький заявив у 1848 р.: «Коли б Австрії не існувало, то в інтересах Європи і навіть людськості треба б її якнайшвидше створити»²². Протягом усього ХІХ ст. чеські лідери далі бачили майбутнє своєї нації в рамках Австрійської імперії, що її вони прагнули реорганізувати у федерацію народів, серед яких чехи неминуче відігравали б видатну роль. Цей погляд аж до 1914 р. поділяв Томаш Масарик, мабутній основоположник Чехо-Словацької Республіки. І лише крах надій на австрійську конституційну реформу, особливо після австро-угорського компромісу 1867 р., підірвав первісну

лояльність чехів до Габсбурзької монархії. Але, незважаючи на дедалі більше політичне невдоволення й гостру національну боротьбу між чехами та німцями в Богемії, вплив австрійських звичаїв на чеське суспільство був дуже глибоким, і його сліди добре помітні ще й тепер.

Варто також розглянути долю народів «кельтської торочки» («Celtic fringe») на Британських островах. Утворення світової Британської імперії у XVIII ст. ослабило почуття національної ідентичності Шотландії та Ірландії, давши їхнім традиційним провідним верствам і найенергійнішим елементам простолюду нові віддушину: участь у британських економічних ініціативах і колоніальній експансії. А все-таки кельтські нації Великобританії, які здавалися приреченими сто років тому, не загинули. Ірландія, незважаючи на жахливі втрати серед населення і фактичне зникнення місцевої мови, після Першої світової війни знову здобула політичну незалежність. Нині ми є свідками відродження уельського та шотландського націоналізму — течії, що безперечно пов'язана з розвалом старої Британської імперії²³.

Звичайно, ми не можемо забувати, що приклад України у деяких суттєвих аспектах відрізняється від наведених прикладів. Так, мовно українці, безперечно, ближчі до росіян, аніж чехи до німців, і українці не відрізняються від росіян релігією, як ірландці від англійців. Найважливіша різниця, однак, мала політичний характер. Український національний рух зазнавав переслідувань від абсолютистського режиму Російської імперії, режиму, якого не було ні в ліберальній Англії, ані навіть у консервативно-конституційній Австрії.

Беручи до уваги ці чинники, ми, мабуть, можемо краще зрозуміти, що означало панування федералістичної концепції в українській дореволюційній політичній думці: це була спроба знайти компроміс між національними й імперськими інтересами. Українські патріоти пов'язували перспективи національного визволення з надіями на майбутню демократизацію та децентралізацію Росії. Свою кінцеву мету вони вбачали в перетворенні централістської Російської імперії на співдружність вільних і рівноправних народів, у якій Україна матиме не тільки свободу культурного розвитку, але й політичне самоврядування. Цей

ідеал був ясно сформульований уже в основному програмному документі Кирило-Мефодіївського братства, що вийшов у 1846 р. з-під пера Миколи Костомарова, — «Книзі биття українського народу»: «І Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в Союзі Слов'янським»²⁴. Ідеологія Братства була забарвлена романтичним панславізмом.

Речник наступного, позитивістського покоління Михайло Драгоманов у 1882 р. виклав той самий ідеал, уживаючи поміркованіших формулювань: «Незалежність даної країни й нації може бути досягнена або її повним відділенням в окрему державу (сепаратизм), або забезпеченням її самоуправи без такого відділення (федералізм)»²⁵. Сам Драгоманов явно надавав перевагу федералістичній альтернативі. Однак тут варто підкреслити, що в розумінні як Костомарова, так і Драгоманова федералізм означав не відмову від національної незалежності, а лише найдоцільнішу форму її досягнення. Це пояснює, чому українська політична думка могла так швидко перекинутися до протилежної, самостійницької концепції, коли зникла віра в здійсненність федералістичної програми.

Сила федералістичної концепції полягала у її відповідності об'єктивному станові українського народу до 1917 р. Було очевидним, що поступ української національної справи залежить від еволюції Росії в цілому. Але федералізм мав і певні вразливі місця, хоч не дуже помітні для сучасників, але видимі з відстані часу.

Доля федералістичної ідеї залежала від того, чи в панівній російській нації є сили, готові сприйняти цю концепцію²⁶. А перспективи не були обнадійливими. Від часів Московського князівства російська держава була надзвичайно централізованою, тож перехід до федералізму означав би розрив із національним минулим і відмову від глибоко вкоріненої традиції. До того ж саме в українському питанні росіяни займали вкрай непоступливу і нетерпиму позицію. Багато з росіян були готові визнати, що Польща, Фінляндія та, можливо, балтійські провінції мають свою національну самобутність і ніколи не зможуть бути повністю асимільовані та що, таким чином, ці регіони заслуговують більш або менш автономного статусу. Закавказзя і Центральна Азія, незважаючи на їхнє стратегічне й економічне значення,

були зовсім недавніми колоніальними здобутками, глибоко чужими за расою та культурою, і посідали в імперії явно маргінальне становище.

Зовсім інакше стояла справа з Україною. Модерна Російська імперія постала внаслідок поглинення України протягом другої половини XVII і XVIII ст. Зруйнування роботи Петра I та Катерини II виявилось б загрозою для становища Росії як великої європейської потуги. Ідея, що українці є окремою нацією, а не регіональним підрозділом нації всеросійської, для російської громадської думки була неприємною. Видатний російський історик і суспільний мислитель Георгій Федотов у 1947 р. писав:

«Пробудження України, а особливо сепаратистський характер українофільства заскочив російську інтелігенцію й лишився їй до кінця незрозумілим. Ми любили Україну, її землю, її народ, її пісні, вважали все це своїм, рідним»²⁷.

На відстані цілого покоління від революції Федотов усе ще не усвідомив, що сепаратистського характеру український рух набув лише на пізнішій стадії і що це якраз і було результатом особливої російської «любви до України», рівнозначної запереченню права українців на національне самовизначення.

Політика царського режиму щодо українського національного руху, попри деякі дрібні тактичні зміни, була цілком послідовною — це була політика безжальних репресій. Тому не дивно, що українські патріоти, шукаючи в російському суспільстві потенційних союзників, пов'язували свої надії лише з російськими радикальними та революційними силами. Деякі російські революційні лідери (як, наприклад, Герцен) розуміли жалюгідне становище пригноблених національностей імперії та схилилися до федералізму. На жаль, набагато більше було інтелектуальних послідовників Пестеля — прихильників централізованої революційної диктатури, які ставилися до вимог неросійських народів, у кращому разі, байдуже й зустрічали будь-які федералістські концепції з неприхованою ворожістю. І аж ніяк не було результатом випадкових особистих упереджень те, що славетний провідник російської радикальної думки Віссаріон Белінський з нещадним презирством нападав на українське літературне

відродження 1830—1840-х²⁸. Драгоманов навряд чи помилявся у своєму переконанні, що «якобінські» нахили російських революціонерів (він мав на увазі народників 1870—1880-х) становили потенційну смертельну загрозу справі визволення всіх народів Російської імперії: «[Російські революціонери] зовсім не підривають ідеї державно-централістського самодержавства, а тільки переносять його в інші руки»²⁹. А в іншому місці він писав:

«Ці звичаї... наближають [російське] революційне середовище до середовища офіційного, а відповідно, наближають і той політичний устрій, що до його заснування можуть спричинитися російські революціонери..., до того устрою, який вже існує» [тобто до устрою царського самодержавства]³⁰.

Треба нагадати, що ці слова написала людина, яка завжди вірила в необхідність українсько-російської співпраці — співпраці, заснованої на справжній свободі та рівності обох сторін. Незадовго до смерті Драгоманов так відповідав своєму критикові з правого крила українського табору:

«Коли згодимось, що се «обрусеніє» витікає з «духа, вдачі» і т. п.... великоруського народу, тоді нам застається одно з двох: або рішуче йти до того, щоб відірватись від великоросів у осібну державу, чи до другої держави, або, коли на те нема сили ні охоти, то скласти руки й ждати своєї смерті»³¹.

Драгоманов не хотів так ставити питання й відмовлявся розглядати цю дилему як реальну. Незважаючи на скептичне ставлення до російських революціонерів, він до останньої хвилини підтримував програму союзу між українськими та російськими прогресивними силами. Але не за горами був той час, коли інтелектуальні послідовники Драгоманова, навчені гірким досвідом, змушені будуть дійти висновку, що повний розрив із російською імперською державою — мета реалістичніша, ніж її демократизація та федералізація, і що справжньою альтернативою для України є або незалежна державність, або національна смерть.

Друге вразливе місце федералістичної концепції в тому, що вона до певної міри послаблювала моральні сили українського суспільства. Відмова від ідеалу суверенної державності приглушувала енергію національного руху, зменшувала його

войовничість і завзяття. Історик української політичної думки Юліан Охримович (1893—1921) критикував одну хибу Драгоманова, що була також хибою всього українського національного руху другої половини XIX ст.: «Він недооцінював виховуючого значення всякого максимального домагання»³². Той факт, що основою федералістичної програми був компроміс між українськими та всеросійськими інтересами, надавав їй млявого й несміливого характеру. Це була принаймні одна з причин того, чому багато молодих українців — за приклад може правити відважний керівник «Народної волі» Андрій Желябов³³ — поповнювали ряди російських революціонерів і послаблювали таким чином національний рух.

Повчально порівняти погляди Драгоманова з поглядами його колишнього учня Івана Франка. Останній теж уважав, що «ідеал національної самостійності в усякому погляді, культурнім і політичним, лежить для нас поки що, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого...». Але, вів далі Франко:

«...самостійність належить до тих ідеалів, які можуть запалювати серця ширших кругів людей, вести тих людей до найбільших зусиль, до найтяжчих жертв, додавати їм сили в найстрашніших муках і терпіннях. Тисячні стежки, які ведуть до його здійснення, лежать просто таки під нашими ногами, і тільки від нашої свідомости цього ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи може, звернемо на зовсім інші стежки»³⁴.

Але українська політична думка не могла легко зважитися на сміливий крок, що його дораджував Франко. Потрібне було щойно велике потрясіння — досвід 1917 р., — щоб українську, збірну свідомість спрямувати на цей новий шлях.

Це не випадок, що самостійницька ідея ще до 1914 р. набула масового поширення лише в Галичині. Галицькі українці, які жили під пануванням Габсбурзької монархії, не зазнавали безпосереднього тиску російського уряду ані чарів російської імперської цивілізації. Однак російський вплив був відчутний і в Галичині, у формі т. зв. москвофільської течії³⁵. Але самостійництво галичан щодо Росії мало зворотний бік, що ним була їхня

лояльність супроти Австрії. Це правда, що австрійська конституційна система мала разючі вади і що галицькі органи правління були під контролем поляків. Але вона забезпечувала «русинам» певні підставові громадянські свободи й передумови для суспільно-культурного й національного розвитку. Зі свого боку, наддніпрянські українці не мали причин симпатизувати Австрії. Це пояснює, чому антиросійський сепаратизм у специфічно галицькій версії не знайшов багато прихильників серед населення середньо-східних земель України.

З вибухом війни галицькі українці всі свої надії пов'язували з остаточною перемогою Австро-Угорщини та Німеччини³⁶. Як ми вже бачили, цю орієнтацію на Центральні держави рішуче відкинули провідники українського руху в Росії. На їхню думку, Відень і Берлін ладні використовувати український козир із пропагандистською метою, вживаючи український націоналізм як підривною силу супроти Росії, але не беручи жодних політичних зобов'язань щодо української справи³⁷. Існувала велика небезпека, що Центральні держави, навіть у разі воєнної перемоги, зрештою помиряться з Росією, залишаючи більшість українських земель під пануванням останньої. Чи варто було заради сумнівної чужоземної допомоги компрометувати український національний рух у Росії, провокуючи російський уряд і громадськість на жорстокі репресії³⁸? Грушевський і деякі інші українські провідники мислили історичними категоріями й не могли забувати, що козацькі гетьмани, які боролися проти московських зазіхань, теж пробували спертися на хитку й часто зрадливу допомогу сторонніх потуг. Іван Виговський (гетьманував у 1657—1659 рр.) — на Польщу, Петро Дорошенко (1665—1675) — на Туреччину, а Іван Мазепа (1687—1709) — на Швецію. Усі ці спроби були для українського народу трагічні за наслідками.

Процес творення української державності мав за доби Центральної Ради два етапи. Перший тривав від весни до пізньої осені 1917 р., другий охоплював зиму з 1917 на 1918 р. Перший етап можна назвати автономістичним, а другий — самостійницьким. Парадокс полягав у тому, що завдання будівництва української держави доводилося виконувати не давнім самостійникам, а радше переконаним федералістам. Ані послідовники

ЗМІСТ

Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники	3
Французька і советська революції (порівняння).....	36
Українська революція з перспективи сорокліття	47
Вклад Галичини в українські визвольні змагання	62
Напрями української політичної думки.....	73
Суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка у світлі його публіцистичних писань.....	111
Український комуністичний маніфест.....	134
Микола Хвильовий	143
Консерватизм	147
Вячеслав Липинський	153
Вячеслав Липинський: державний діяч, історик та політичний мислитель	175
Політичні ідеї Липинського з перспективи нашого часу.....	187
Назарук і Липинський: історія їхньої дружби та конфлікту.....	205
Націоналізм	295
Український визвольний рух під час Другої світової війни.....	312
Українська Національна Рада та ідея соборности.....	323
Новий Переяслав.....	340
Україна в еволюції радянської системи.....	366
Проти Росії чи проти радянської системи?.....	379
Правопорядок і революція.....	396
Обережно з утопіями!	411
Виродження та відродження інтелігенції.....	429
В обороні інтелекту	454
Дискусійні виступи на Міжнародному історичному конгресі	488
Довкола міжнародного історичного конгресу у Відні.....	502
Що робити?	522
Радянська Україна з історичної перспективи.....	547
Русифікація чи малоросіянізація?	563
Політична думка українських підрадянських дисидентів	570
Націоналізм і тоталітаризм. (Відповідь М. Прокопові)	585
<i>Коментарі</i>	595
<i>Бібліографія праць Івана Лисяка-Рудницького</i>	635
<i>Показчик імен</i>	658